

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 6 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2023): 265-279

Arap Dili Gramerinde Fasl Zamirinin İşlevi ve İrabı

The Function of amiru'l-Fasl And Its I'rāb in Arabic Grammar

Cumali BAYLU

Dr. Eğitim Görevlisi, DİB Diyanet Akademisi Kocaeli Dini Yüksek İhtisas Merkezi
Dr. Education Personnel, Diyanah Academy, Center of High Specialization in Religious
Studies Kocaeli
Kocaeli/Türkiye

 cumalibaylu@gmail.com orcid.org/0000-0001-6454-2173

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 08.03.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 31.05.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

Atıf/Cite as: Baylu, Cumali. "Arap Dili Gramerinde Fasl Zamirinin İşlevi ve İrabı". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 265-279. <https://doi.org/10.52637/kiid.1262293>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>•
kiid@aku.edu.tr

© Cumali BAYLU | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0
(CC BY-NC) International License

Arap Dili Gramerinde Fasl Zamirinin İşlevi ve İrabı

Öz

Arap dili gramerine göre cümleler isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere iki kısma ayrılır. İki cümle de adına müned ve münedun ileyh denilen iki ana öğeden meydana gelir. Fiil cümlesinde bu öğelere fiil ve fâil/nâibu'l-fâil; isim cümlesinde ise mübtada ve haber denilmektedir. Cümlenin doğru anlaşılması ve mesajın muhataba istenildiği şekilde aktarılması için özellikle bu iki öğenin net olması gerekmektedir. Ancak bazı durumlarda mübtada veya haber başka öğelerle karışabilmektedir. Bu da doğal olarak cümlenin anlaşılmasını güç hale getirmektedir. İsim cümlesinde bu karışıklığa sebep olan durumlardan birisi mübtada ve haber olan öğelerden her ikisinin de marife olarak gelmesidir. Çünkü mübtada genellikle somut bir isim olurken haber sıfat olmaya elverişli soyut anlamlı bir kelime olarak gelir. Mübtada genellikle marife, haber ise nekra olarak kullanıldığı için i'râb açısından sıfatla karıştırılma ihtimali olmamaktadır. Ancak mübtada ve haber marife olduğu takdirde artık haberin i'râb bakımından sıfat olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bu da Arap gramerinde iltibas adı verilen bir probleme neden olmaktadır. Mübtada ve haberden her ikisinin de marife olduğu durumlarda, haber olarak gelen kelimenin mübtadanın sıfatı zannedilmemesi için haberden önce, mübtadanın sayı ve cinsiyet durumuna göre merfû' munfasıl zamirlerden biri getirilir. Bu şekilde haberin haber olduğu sıfat olmadığı vurgulanmış olur. Bu zamire Basralı nahiv âlimleri tarafından, işlevinden hareketle fasl; Kûfeli nahiv âlimleri tarafından ise haberin kendisine dayanması sebebiyle imâd ve cümlenin anlaşılmasına destek/dayanak olması sebebiyle diâme ismi verilmiştir. Ancak bu zamirin kullanımı başka meselelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fasl zamiriyle ilgili bu konular ilk zamanlardan itibaren günümüze kadar yazılan hemen hemen bütün nahiv eserlerinde yer almış; bu bağlamda fasl zamirinin mahiyeti, işlevi, i'râbı, kullanım şartları ve kullanıldığı yerler hususunda nahiv âlimleri arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Fasl zamirinin Kur'ân-ı Kerim'de pek çok ayette de yer alması konunun önemini daha da artırmış ve i'râbu'l-Kur'ân türü eserlerde de bu konu detaylı olarak incelenmiştir. Özellikle fasl zamirinin i'râbı ve mahiyeti hususunda Basra ve Kûfe ekolüne mensup nahiv âlimleri arasında net bir görüş ayrılığı bulunmaktadır. Fasl zamirinin mahiyetiyle ilgili ortaya atılan görüşler doğrudan bu zamirin i'râb durumunu da etkilemiştir. Çünkü Arap dili gramerine göre harf olarak kabul edilen kelimelerin i'râbı bulunmamaktadır. Oysa isim olan her kelime cümle içerisinde bir i'râba sahip olmak zorundadır. Basra dil ekolüne mensup nahiv âlimleri, fasl zamirinin özü itibarıyla isim olduğunu kabul etmekle beraber kullanım amacından hareketle harfe dönüştüğünü savunurken, Kûfe dil ekolüne mensup nahiv âlimleri bu zamirin isim olarak kalmaya devam ettiğini savunmuştur. Bu görüşlerin doğal bir sonucu olarak Basralı nahiv âlimlerine göre fasl zamirinin i'râbtan mahalli bulunmadığından sonrasındaki haberin i'râbı, fasl zamiri gelmeden önceki i'râbın aynısıdır. Kûfeli nahiv âlimlerine göre fasl zamirinin i'râbtan mahalli bulunmaktadır. Ancak bu i'râbın ne olduğu hususunda Kûfeli nahiv âlimleri arasında da görüş ayrılığı bulunmaktadır. Fasl zamirinin i'râbının yanı sıra kullanım yerleri ve şartları hususunda da nahiv âlimleri arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu çalışmada fasl zamirin genel çerçevesi çizilerek, yukarıda bahsedilen yönleriyle ilgili nahiv âlimlerinin, çeşitli eserlerde dağınık vaziyette bulunan farklı görüşleri tespit edilmeye ve aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda bu konuda bütüncül bir bakış açısının ortaya koyulması ve özellikle fasl zamirinin işlevi, mahiyeti ve i'râbına yönelik bir sonuca ulaşılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Nahiv, Fasl Zamiri, İ'râb, Tekid, Basra, Kûfe.

The Function of *Ḍamirul-Fasl* And Its *I'rāb* in Arabic Grammar

Abstract

According to Arabic grammar, sentences are divided into two parts: noun sentences and verb sentences, and both sentences are composed of two main elements, namely the “musnad (common name of the predicate)” and the “musnadun ilayh (common name of the subject)”. In the verb sentence, these elements are called the verb and the fail/naib al-fail; in the noun sentence, they are called the “mubteda (subject in the noun phrase)” and the “haber (predicate in the noun phrase)”. In order for the sentence to be understood correctly and the message to be conveyed to the addressee as intended, these two elements must be clear. However, in some cases, musnad or musnadun ilayh can be confused with other elements, which naturally makes the sentence difficult to understand. One of the situations that cause this confusion in the noun sentence is that both of the elements that are musnadun ilayh/mubteda and musnad/haber come as marifa (definite noun). This is because the mubteda is usually a concrete noun, the haber comes as an abstract word that is suitable for being an adjective (sifat). Since the mubteda is usually used as a marifa and the haber as a nekra (indefinite noun), there is no possibility of confusion with an adjective/sifat in terms of i'rāb. However, when both the mubteda and the haber are marifa, there is a possibility that the haber is an adjective in terms of i'rāb. This causes a problem called “iltibas” in Arabic grammar. In cases where both the mubteda and the haber are marifa, in order to prevent the word that comes as haber from being mistaken for the adjective of the mubteda, هُوَ or one of the other merfū' munfasil pronouns is placed before the haber, depending on the number and gender of the mubteda. In this way, it is emphasized that the haber is haber and not an adjective or any other subject. This pronoun is called *Ḍamirul-fasl* by the grammarians of Basra based on its function, and imād and diāma by the grammarians of Kufa. However, the use of this pronoun has led to emergence of other issues. These issues related to the *Ḍamirul-fasl* have been included in almost all grammatical works written from the earliest times to the present day, in this context, various opinions have emerged among grammatical scholars about the nature, function, i'rāb, conditions of use and places where the *Ḍamirul-fasl* is used. The fact that the *Ḍamirul-fasl* appears in many ayahs (verses) in the Qur'an has increased the importance of the subject and this subject has been analyzed in detail in the books of i'rāb al-Qur'an. There is a clear difference of opinion between the scholars of the Basra and Kufa schools of grammar, especially regarding the i'rāb and the nature of the *Ḍamirul-fasl*. The views on the nature of the *Ḍamirul-fasl* directly affected the i'rāb status of this pronoun. Because according to Arabic grammar, words that are considered as letters do not have i'rāb. However, every word that is a noun must have an i'rāb in a sentence. While the grammarians of the Basra school accepted that *Ḍamirul-fasl* was essentially a noun, but argued that it turned into a letter due to its intended use, the grammarians of the Kufa school argued that this pronoun remained a noun. According to the Basran grammarians, the *Ḍamirul-fasl* has no place in the i'rāb. Although the Kufa grammarians accepted that the *Ḍamirul-fasl* has a place in the i'rāb, but there is a difference of opinion among the Kufa grammarians as to what this i'rāb is. In addition to the i'rāb of the *Ḍamirul-fasl*, there are also differences of opinion among the scholars of grammar about its usage and conditions. In this study, it is aimed to determine the views of the scholars from the Basra and Kufa schools about the *Ḍamirul-fasl*, to present a holistic perspective on this issue and to reach a conclusion about the function, nature and i'rāb of the *Ḍamirul-fasl*.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Nahiv, *Ḍamirul-fasl*, *I'rāb*, Tekid, Basra, Kufa.

GİRİŞ

Arap gramerinde cümle içerisindeki öğelerin konumlarının ve i'râb durumlarının net olarak bilinmesi; maksadın doğru aktarılması, cümlelerin doğru anlaşılması için son derece önem arz etmektedir. Belagat ilminde yer alan fesahat konusunda da bu husus dile getirilmiş ve cümlelerin fasih olabilmesi için i'râb karışıklığından uzak olması bir şart olarak zikredilmiştir. Ancak bazen bir öğenin cümle içerisindeki konumu çeşitli sebeplerden karışık hale gelebilir veya bir başka öğeyle karışma ihtimali bulunabilir. Arap gramerinde bu sorunun çözümü için çeşitli yollar geliştirilmiş; bazen öğeler arasında takdim-tehir yoluna gidilmiş, bazen farklı i'râb alametleri verilmiş, bazen de tarif-tenkîr gibi farklı çözümler geliştirilmiştir. Bazen de bir kelimenin/öğenin karışma ihtimali bulunan diğer kelime/ögeden ayrılması için diğer kelimenin/öğenin başında zikredilmeyen bir harf/kelime zikredilmiştir. Bu çalışmada ele alınan fasl zamiri de bu şekilde ortaya çıkmış bir unsurdur. Şöyle ki fasl zamiri her ikisi de marife olan mübteda ve haber veya aslında mübteda ve haber olan iki isim arasında gelir. Buradaki amaç haberin, mübtedanın sıfatı veya diğer tabilerden biri zannedilmesini engellemektir. Çünkü sıfat müfret olarak geldiği zaman mevsuf ile arasına zamir giremez. Fasl zamirinin bulunduğu yerde haberin sıfatla karıştırılma ihtimali ortadan kaldırılmış olur. Fasl zamirinin bir çözüm olarak kullanılması, beraberinde çözülmesi gereken başka meseleler getirmiştir. Nahiv âlimleri tarafından bu konuda ilk tartışılan mesele fasl zamirinin mahiyeti ve i'râbı olmuştur. Zira Arap gramerinde cümlede i'râbı olmayan bir ismin zikredilmesi mümkün değildir. Fasl zamiri de bir isim olduğuna göre bir i'râbının olması gerekmektedir. Ancak bu zamire i'râb verildiği zaman sonrasındaki haberin i'râbının bundan etkilenmemesi mümkün değildir. Bu da başka bir probleme sebep olmaktadır. Çünkü bu zamirin getirilmesinin sebebi haberi vurgulamaktır. Oysa fasl zamirine i'râb verildiği zaman bu amaç gerçekleşmemektedir. Basralı nahiv âlimleri bu sorunun çözümüne yönelik, fasl zamirin harf olduğu ve i'râbtan mahalli olmadığı tezini ileri sürmüştür. Kûfeli nahiv âlimleri ise buna karşı çıkmış ve fasl zamirinin diğer zamirler gibi isim olduğunu ve i'râbtan mahallinin bulunduğunu söylemiştir. Fasl zamiriyle ilgili tartışma konusu bununla sınırlı kalmamış; fasl zamirinin isimlendirilmesi, kullanım yerleri ve cümle içerisindeki işlevi de nahiv âlimleri arasında tartışılmış ve bu konularda çeşitli görüşler serdedilmiştir. Bu çalışma kapsamında öncelikle fasl zamirinin kavramsal çerçevesi çizilecek, daha sonra fasl zamirinin kullanıldığı yerler, kullanım şartları, işlevi, mahiyeti ve i'râbına dair nahiv âlimlerin görüşleri aktarılarak bu konuda bütüncül bir yaklaşım ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Ülkemizde yapılan bazı akademik çalışmalarda fasl zamiri konusuna temas edilmiş olsa da¹ doğrudan bu konuyu ele alan detaylı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple çalışmamızın bu konuda veya bağlantılı diğer konularda yapılacak çalışmalara bir nebze olsun katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Fasl Zamiri İfadesinin Sözlük ve İstilah Anlamı

Fasl zamiri ifadesi izafet terkihiyle kurulmuş bir ifade olduğu için, öncelikle kelimelerin ayrı ayrı sözlük ve istilah anlamlarının ele alınması yararlı olacaktır.

Türkçeye "Fasl zamiri" şeklinde aktardığımız bu kavram Arapçada ضَمِيرُ الْفَصْلِ/damîru'l-fasl şeklinde ifade edilmektedir. Bu ifadede yer alan zamir kelimesi; Arapçada "gizlenmek", "saklanmak" ve "küçülmek" gibi anlamlara gelen يَضْمُرُ - ضَمَرَ fiilinden türemiş sıfat-ı müşebbehe

¹ Bu konuda ulaşabildiğimiz iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 2011 yılında Mehmet Akif Özdoğan tarafından yazılan "Arap Dilinde Muhâtabı İknâ Etme Açısından Haberî Cümlede Tekid Edatlarının Rolü" isimli makaledir. Yazar bu makalede kısaca fasl zamiri hakkında bilgi verdikten sonra bu zamirin tekid etme işlevinden söz etmiştir. Diğer çalışma ise Salih Türkmenoğlu tarafından hazırlanan "Kur'an-ı Kerim'de Muttarid Olmayan Zamir Mercileri" isimli yüksek lisans çalışmasıdır. Yazar bu çalışma kapsamında fasl zamirine de değinmiş; kullanımı ve şartları hakkında bilgi vermiştir. Her iki çalışmada da fasl zamirinin mahiyeti ve i'râb durumuna temas edilmemiş, bu konudaki tartışmalara girilmemiştir.

vezninde bir kelimedir ve “gizli olan şey” anlamına gelmektedir.² Zamir kavramı nahiv ilmi istilahında, “Mütekellim, muhatap veya gâib şahıslara/nesnelere delalet eden isim” şeklinde tarif edilir.³ Fasl zamirinin böyle bir işlevi bulunmasa da lafız olarak bu işleve sahip olan zamirlerden alındığı için kendisine zamir denildiği söylenebilir.

Bu terkipte yer alan فُضِّلَ/fasl kelimesi ise sözlükte “ayırarak”, “temyiz etmek” ve “uzaklaştırmak” anlamına gelir.⁴ Kelime olarak ele alındığında fasl sözcüğünün bu terkipte sözlük anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

Bu açıklamalardan hareketle, Arapçada izafet terkiibiyle oluşturulmuş “fasl zamiri” ifadesinin sözlük anlamının “ayırma zamiri” şeklinde olduğunu söylemek mümkündür. Fasl zamiri nahiv istilahında genellikle işlevinden hareketle, “mübteda ve haber arasında gelen zamir” şeklinde tarif edilir.⁵ İleride de ele alınacağı üzere bu tanımda fasl zamirinin en önemli işlevine temas edilmiştir. Zira nahiv âlimlerine göre fasl zamiri sıfatla karışma ihtimali bulunan marife veya marife hükmündeki haberin önüne getirilir ve bu kelimenin sıfat olmadığını, haber olduğunu ifade eder. Fasl zamiri olarak isimlendirilmesinin sebebi de budur.⁶

Fasl zamirinin gerçek bir zamir mi yoksa harf mi olduğu meselesi tartışmalı olduğu için bazı nahiv eserlerinde fasl zamiri için, “Merfû munfasıl zamir formatında gelmiş lafız” şeklinde bir tanım yapılmıştır.⁷ Fasl zamirinin mahiyeti ve işlevinden hareketle yapılan bir diğer tanım da şu şekildedir: “Munfasıl bir zamir olup haber-sıfat karışıklığını önlemek, cümlede muhtemel tereddütleri gidermek ve cümleye tekit katmak için kullanılır.”⁸

Bu zamire “fasl zamiri” ismi Basra ekolüne mensup nahiv âlimlerince verilmiştir. Kûfe ekolüne mensup nahiv âlimleri bu zamiri “ضَمِيرُ الْجَمَادِ/damiru'l-imâd” şeklinde isimlendirir. Bu isimlendirmenin sebebi de haberin haber olma hususunda kendisine dayanmasıdır.⁹ Bazı Kûfeli nahivciler fasl zamiri için “دَامِرُ الدِّعَامَةِ/ضَمِيرُ الدِّعَامَةِ” ifadesini kullanır. Di'âme/دَعَامَةٌ kelimesi “dayanak” ve “destek” anlamına gelir. Fasl zamirine bu ismin verilmesinin sebebi, kelamın kelam olduğunun anlaşılmasında kendisinden destek almasıdır.¹⁰

Fasl zamirini diğer zamirlerden ayıran en önemli özelliği merciinin olmaması, i'râbının ve mahiyetinin tartışmalı olmasıdır.

2. FASL ZAMİRİNİN KULLANILDIĞI YERLER

Yukarıda zikredilen tanımından da anlaşıldığı üzere fasl zamiri mübteda ve haber arasında kullanılır. Ancak bunun dışında bazı yerlerde de fasl zamirinin kullanılması konusu dilbilimciler arasında tartışılmıştır. Bu tartışmalar genellikle aslında mübteda ve haber olan iki isim arasında ve hâl ile sâhibu'l-hâl arasında fasıl zamirinin kullanımına dair gerçekleşmiştir.

² Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-hudûd fi'n-nahv* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1993), 3/371.

³ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn İbn Mâlik, *el-Elfiyye* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2009), 15.

⁴ Ahmed b. Zekerîyya İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa* (Şam: Dâru'l-fikr, 1979), 4105.

⁵ Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye* (Riyad: Câmî'atu Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1996), 2/168.

⁶ Celaluddîn es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-cevâmi'* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998), 1/227.

⁷ Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-darb min lisâni'l-'Arab* (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1998), 1/951.

⁸ Mehmet Akif Özdoğan, *Arap Dili ve Grameri Araştırmaları* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 192.

⁹ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/170.

¹⁰ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/227.

2.1. Mübteda ve Haber Arasında

Mübtedada aslolan marife olmak¹¹, haberde aslolan ise nekra olmaktır.¹² Ancak bazen mübteda ve haberden her ikisi de marife olarak gelebilmektedir. Örn: “زَيْدٌ الْكَرِيمُ/Zeyd cömerttir.” Mübteda ve haberin marife olduğu bu gibi örneklerde haberin sıfatla karışma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Aşağıda fasl zamirinin işlevi konusunda da ele alınacağı üzere haberin sıfat veya farklı bir tebeî ma'mûl olma ihtimali bulunması durumunda fasl zamiri kullanılır ve devamında gelen kelimenin mübtedanın sıfatı vb. değil, haber olduğu vurgulanır.¹³ Örneğin, “وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ / Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir”¹⁴ ayetinde geçen الله lafzı mübteda; السَّمِيعُ kelimesi ise mübtedanın haberidir. Ancak her ikisi de marife olduğu için, fasl zamirinin bulunmaması durumunda السَّمِيعُ kelimesinin sıfat olma ihtimali söz konusu olmaktadır. Bu ihtimale mahal vermemek ve السَّمِيعُ kelimesinin haber olduğunu vurgulamak için burada fasl zamiri olarak هُوَ kullanılmıştır.

Nahiv âlimleri, fasl zamirinin mübteda ve haber arasında kullanımının caiz olduğu konusunda ittifak etmiştir.¹⁵ Klasik ve modern dönemde yazılmış nahiv eserlerinde fasl zamirinin mübteda ve haber arasında kullanımına yönelik açık bir itiraz aktarılmış değildir. Ancak Sîbeveyhî'nin (öl. 180/796) aktardığına göre, Halil b. Ahmed (öl. 175/791) fasl zamirinin sadece كَانَ ve ظَنَّ gibi nevâsîh fiillerin isim ve haberleri arasında kullanılabileceğini söylemiştir.¹⁶ Kanaatimizce Halil b. Ahmed bu görüşünde, هُوَ vb. zamirlerin fasl zamiri olmasının kesin olduğu yerleri kastetmiştir. Örneğin, “كَانَ زَيْدٌ هُوَ الْكَرِيمُ/Zeyd cömert oldu” cümlesinde geçen الْكَرِيمُ kelimesi mansûb okunduğu için öncesinde geçen هُوَ zamirinin mübteda olma ihtimali bulunmamaktadır. Bu sebeple zorunlu olarak fasl zamiri olur. Yine aynı cümlede الْكَرِيمُ kelimesi merfû okunduğu zaman هُوَ zamirinin mübteda olması kesinleşir ve bu durumda fasl zamiri olma ihtimali kalmaz. Ancak aynı durum mübteda ve haber arasında gelen zamirde geçerli değildir. Örneğin “زَيْدٌ هُوَ الْكَرِيمُ/Zeyd cömerttir” cümlesindeki هُوَ zamirinin fasl zamiri olma ihtimalinin yanı sıra mübteda olma ihtimali de sürekli olarak bulunmaktadır. İki ihtimalden birinin kesinleşmesi söz konusu değildir. Öyle görünüyor ki Halil b. Ahmed هُوَ vb. zamirlerin fasl zamiri olup olmadığının kesin olduğu yerleri kastetmiştir. Sîbeveyhî hocasının görüşünü aktardıktan sonra mübteda ve haber arasında veya diğer nevâsîh âmillerin isim ve haberi arasında fasl zamirinin gelebileceğini ifade etmiştir.¹⁷

2.2. Aslında Mübteda ve Haber Olan İki İsim Arasında

Nahiv ilminde mübteda ve haberle ilgili hükümlerin hemen hepsi nevâsîh denilen âmillerin ma'mûlleri hakkında da geçerlidir. Çünkü bu âmillerin ma'mûlleri mübteda ve haberden dönüşmüştür. Fasl zamirinin kullanımı konusunda da aynı durum söz konusudur. Buna göre mübteda ve haber arasında fasl zamiri kullanıldığı gibi aslında mübteda ve haber olan iki isim arasında da bu zamir kullanılabilir.¹⁸ Bu isimler beş kısma ayrılır:

¹¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2004), 115.

¹² Zeynuddîn Muhammed Birgîvî, *Izhârü'l-esrâr fi'n-nahv* (Cidde: Dâru'l-minhâc, 2009), 101.

¹³ Fâdil Salih es-Semerrâî, *Meâni'n-Nahv* (Amman: Daru'l-Fikr, 2000), 1/47.

¹⁴ Mâide 5/76.

¹⁵ Ebû Amr b. Osman Sîbeveyhî, *el-Kitâb* (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1988), 2/392; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/228; Birgîvî, *Izhâr*, 71; Mustafa el-Galâyîni, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2010), 121.

¹⁶ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 2/390

¹⁷ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 2/392.

¹⁸ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/228.

a) كَانْ ve Benzerlerinin İsmi ve Haberi: Nâkıs fiillerin ismi ve haberi marife olduğu zaman tıpkı mübteda ve haberde olduğu gibi i'râb karışıklığı söz konusu olabilir. Bu karışıklığı gidermek için isim ile haber arasına fasl zamiri getirilir.¹⁹ Örneğin Enfâl Suresi'nin 32'nci ayetinde geçen "إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ / *Eğer bu doğruysa...*" ifadesinde كَانْ'nin ismi ve haberi marife olarak gelmiş ve aralarında fasl zamiri olarak هُو kullanılmıştır. Bu zamirin fasl zamiri olduğunun delili ise الْحَقُّ kelimesinin mansûb olarak okunmasıdır.

b) إِنَّ ve Benzerlerinin İsmi ve Haberi: إِنَّ ve benzerlerinin isim ve haberi de aslında mübteda ve haber olduğu için daha önce zikredilen i'râb karışıklığı meydana geldiği zaman aralarına fasl zamiri getirilir.²⁰ Örneğin, "إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ / *Muhakkak sen ilim ve hikmet sahibisin*"²¹ ayetinde إِنَّ'nin ismi ve haberi arasına fasl zamiri olarak أَنْت zamiri getirilmiştir.

Halil b. Ahmed'in; mübteda ile haber arasına fasl zamiri gelmesine dair Sîbeveyhî'nin aktardığı görüşü إِنَّ ve benzerlerinin isim ve haberi için de geçerlidir. Bu sebeple ilgili yerde yapılan açıklama bu konuyu da kapsamaktadır.

c) ظَنَّ ve Benzerlerinin Birinci ve İkinci Mef'ûlü: Arapçada bilgi ve zan ifade eden; aslı mübteda ve haber olan iki mefule müteaddi fiillere ef'âl-i kulûb denir.²² Bu fiiller bazı kaynaklarda "ظَنَّ ve Benzerleri"²³, bazı kaynaklarda ise "حَسِبَ ve Benzerleri"²⁴ şeklinde isimlendirilmiştir. Mübteda ve haberdeki i'râb karışıklığı ihtimali bu fiillerin iki mefûlü arasında gerçekleştiği zaman ikinci mef'ûlün birinci mef'ûlün sıfatı olmadığını ve mef'ûl olduğunu vurgulamak için fasl zamiri getirilir.²⁵ Örneğin; "وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ / *Kendilerine bilgi verilenler, rabbinden sana indirilenin, gerçeğin ta kendisi olduğunu bilirler*"²⁶ ayetinde, ef'âl-i kulûb fiillerinden رَأَى fiilinin muzari hali kullanılmış; bu fiilin ikinci mef'ûlü olan الْحَقُّ kelimesi gerek رَبِّ kelimesinin gerekse birinci mef'ûl olan الَّذِي kelimesinin sıfatı olmaya elverişli olarak gelmiştir. Bu i'râb karışıklığına mahal vermemek için ikinci mefûlden önce fasl zamiri olarak هُو zikredilmiş ve ikinci mef'ûl mansûb kılınmıştır.

d) أَعْلَمَ ve Benzerlerinin İkinci ve Üçüncü Mef'ûlü: Arapçada üç mef'ûle müteaddî fiillerin ikinci ve üçüncü mefûlleri tıpkı ef'âl-i kulûbun birinci ve ikinci mef'ûlü gibidir.²⁷ Dolayısıyla bu iki mef'ûl arasına da i'râb karışıklığını engellemek üzere veya diğer sebeplerden birine mebnî olarak fasl zamiri gelebilir.²⁸ Örneğin: "أَعْلَمْتُ زَيْدًا بَكْرًا هُوَ الْكَرِيمُ / *Zeyd'e Bekir'in gerçekten cömert olduğunu bildirdim*" cümlesinde üçüncü mef'ûl olan الْكَرِيم kelimesi ikinci mef'ûl olan بَكْرًا kelimesini sıfatı olmaya elverişlidir. Bu i'râb karışıklığına engel olmak için iki mef'ûl arasına fasl zamiri getirilmiştir.

Nahiv âlimlerinden sadece Celâluddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505) kalbî fiillerin ikinci ve üçüncü mef'ûlleri arasına fasl zamiri gelebileceğini açıkça söylemiştir.²⁹ Ancak bu durum,

¹⁹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 2/390.

²⁰ Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi* (Kahire: Daru'l-Maârif, 1974), 1/243.

²¹ Bakara 2/32.

²² Birgivî, *İzhâr*, 71.

²³ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 158.

²⁴ Abdullah b. Ali b. İshak Ebu Muhammed es-Saymerî, *et-Tabsira ve't-tezkira*, thk. Fethî Ahmed Mustafa Aliyyuddîn (Şam: Daru'l-Fikr, 1982), 510.

²⁵ Saymerî, *Tabsira*, 510.

²⁶ Sebe 34/6.

²⁷ Birgivî, *İzhâr*, 72.

²⁸ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1/229.

²⁹ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1/229.

diğer nahiv âlimlerinin bunu caiz görmedikleri anlamına gelmez. Zira nahiv âlimleri aslında mübteda ve haber olan iki ismin arasına fasl zamiri gelmesinin caiz olduğu görüşündedir.³⁰ Üç mef'ûle müteaddi olan fiillerin ikinci ve üçüncü mef'ûlleri de bu kapsamda değerlendirildiği için aralarına fasl zamiri gelmesi mümkündür.

2.3. Hâl ile Sâhibu'l-Hâl Arasında

Fasl zamirinin halihazırda mübteda ve haber olan veya aslı itibariyle mübteda ve haber olan iki ismin arasını ayırmak dışında kullanımı hususu tartışmalıdır. Bu bağlamda en çok tartışılan konu, hâl ve sâhibu'l-hâl arasında fasl zamiri kullanmanın hükmü olmuştur. Bazı nahiv âlimleri bu konuda olumlu veya olumsuz bir görüş beyan etmezken, bazıları fasl zamirini mübteda ve haberle sınırlandırmak suretiyle dolaylı olarak veya açıkça başka yerlerde fasl zamiri kullanmanın caiz olmadığını ifade etmiştir.³¹ Eserinde fasl zamirine geniş bir yer ayıran Sîbeveyhî, hâl olma ihtimali olan kelimedenden önce gelen zamirin fasl zamiri olmasının caiz olmadığını söyler. Ona göre “ضربتُ عبدَ الله هو قائمٌ / Abdullah'a ayaktayken vurdum” cümlesinde geçen هو zamiri mübteda olmak üzere merfû', sonrasındaki kelime ise onun haberidir ve bu isim cümlesi hâl olarak vaki olmuştur. Bu zamirin fasl zamiri olması ve sonrasındaki قائمٌ kelimesinin mansûb olarak tek başına hâl olması caiz değildir. Sîbeveyhî bu görüşünü, قائمٌ kelimesinin mansûb olması durumunda mübtedaya dayanmış olmamasına bağlar.³² Buradan anlaşıldığı üzere Sîbeveyhî'nin bu konudaki temel kriteri fasl zamirinden önce hal-i hazırda veya aslında mübteda olan bir kelimenin bulunmasıdır.

Ahfeş el-Asgar (öl. 316/928) hâl ile sâhibu'l-hâl arasında fasl zamiri kullanmanın caiz olduğunu söylemiştir. O, bu görüşüne delil olarak Hûd Suresi'nin 78'inci ayetinde geçen “هُؤْلَاءِ / İşte kızlarım! Onlar(la evlenmek) sizin için daha nezihdir” ifadesini zikreder. Ahfeş bu ayette geçen أَطْهَرُ kelimesinin şaz bir kıraat olarak fetha harekeli okunduğuna dair aktarılan bir rivayete³³ tutunarak bu kelimenin i'râb bakımından hâl olduğunu, öncesinde geçen هُنَّ zamirinin ise fasl zamiri olduğunu savunur.³⁴ Ancak Ahfeş'in bu görüşüne nahiv âlimleri; aktardığı kıraate de kıraat âlimleri karşı çıkmıştır.³⁵

Kanaatimizce hâl ile sâhibu'l-hâl arasında fasl zamiri bulunmasının caiz olmadığı, fasl zamirinin en temel işlevi göz önünde bulundurulduğunda da ortaya çıkmaktadır. İleride de ele alınacağı üzere fasl zamirinin en temel işlevi her ikisi de marife olan mübteda ve haberin (veya aslında mübteda ve haber olan iki ismin) arasına gelerek haberin sıfat olma ihtimaline engel olmaktır. Oysa hâl ile sâhibu'l-hâl arasında böyle bir ihtimalden söz edilemez. Çünkü hâlin nekra olması vaciptir. Öyle ki, hâl lafzen marife olarak gelse dahi nekra olarak tevîl edilmesi gerekir.³⁶ Sâhibu'l-hâlde ise aslolan marife olmaktır. Nekra bir kelimenin marife bir kelimeye sıfat olması mümkün olmadığından hâl ile sâhibu'l-hâl arasında böyle bir i'râb karışıklığı meydana gelmez. Bu durumda araya gelen fasl zamirinin hâlin durumunu pekiştirme gibi bir işlevi de kalmamış olur. Örneğin Ahfeş'in delil olarak aktardığı kıraate göre ayette geçen أَطْهَرُ kelimesi mansûb olduğu zaman hâl olduğu zaten anlaşılmaktadır. Hâl olduğunu vurgulamak için fasl zamiri getirmeye ihtiyaç duyulmamaktadır. Hâlin sıfat olma ihtimalinin bulunduğu tek durum sâhibu'l-hâlin nekra olduğu durumdur. Ancak bu durumda çözüm olarak hâl takdim

³⁰ Mustafa Galâyînî, *Câmi'u'd-durûs*, 121.

³¹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 2/395; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 132; Saymerî, *Tabsira*, 510.

³² Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 2/395.

³³ İbrahim b. İsmail Ebyârî, *el-Mevsûatu'l-kur'âniyye* (Kahire: Müessesetü Sicillî'l-Arab, 1984), 4/222.

³⁴ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1/227.

³⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-Lebib an kutubi'l-eârîb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beirut: el-Mektebetu'l-asriyye, 1991), 568.

³⁶ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 221.

edilir ve bu şekilde bu ihtimal ortadan kalkmış olur.³⁷ Şayet fasl zamirinin hâlin hâl olduğunu vurgulamak gibi bir işlevi olsaydı bu durumda hâl takdim ettirilmez; bunun yerine öncesine fasl zamiri getirilirdi.

3. FASL ZAMİRİNİN KULLANIM ŞARTLARI

Bir zamirin fasl olarak kullanılabilmesi için kendisinde, öncesinde ve sonrasında aranan bazı şartlar bulunmaktadır.

3.1. Zamirin Kendisinde Aranan Şartlar

Bir zamirin fasl zamiri olarak kullanılabilmesi için üzerinde ittifak edilen iki şart bulunmaktadır. Bunlardan birincisi ilgili zamirin merfû' munfasıl zamirlerden olmasıdır.³⁸ Bu şarta göre mansûb veya mecrûr zamirler ile merfû muttasıl veya müstetir zamirlerin fasl olarak kullanılması caiz değildir. İbn Yaîş (öl. 643/1245) buna sebep olarak fasl zamirin işlevlerinden biri olan tekidi zikreder. Çünkü fasl zamiri aynı zamanda tekid etme özelliğine sahiptir ve tekid için sadece merfû' munfasıl zamirler kullanılır.³⁹

Fasl zamirinin kendisinde aranan ikinci şart, öncesindeki isme cinsiyet, sayı, gayb, hitap ve tekellüm bakımından uyumlu olmasıdır.⁴⁰ Çünkü fasl zamirinin kendisiyle ilgili bazı nahivciler tarafından aktarılan bir diğer şart, zamirin cümleden atılması durumunda cümlelerin anlamının bozulmamasıdır.⁴¹ Bunun için de fasl zamirinin öncesindeki isme uyumlu olması gerekir. Örneğin: "كَانَ زَيْدٌ أَنتَ خَيْرٌ مِنْهُ / Zeyd, senin kendisinden daha hayırlı olduğun birisidir" cümlesinde isim ve haber arasında gelen أَنتَ zamiri, öncesinde geçen isme gayb hususunda uyumlu değildir. Bu sebeple bu zamir cümleden atıldığı zaman anlam bozulur ve "Zeyd ondan daha hayırlıdır" şeklinde farklı bir anlam ortaya çıkar. Bu sebeple bu zamire fasl zamiri denilemez.

Bu kurala uymadığı görülen bazı şiirler nahiv âlimleri tarafından tevil edilmiştir.⁴² Örneğin Cerîr b. Atiyye'nin (öl. 110/728) şu şiirinde bu kural ihlal edilmiştir:

وكائن بالأباطح من صديق *** يراني لو أصبت هو المصابا

"Nice dostlarım var vadide benim – O hastalığa yakalandım zanneder"⁴³

Bu şiirde fasl zamiri olan هو öncesindeki mütekellim zamirine uygun olarak gelmemiştir. Bazı nahiv alimleri bu zamirin aslında mütekellim zamirine değil, mahzûf bir مصاب kelimesine fasl olarak geldiğini söyler. Bu şekilde zamir ile öncesindeki isim arasındaki uyum bozulmamış olur.⁴⁴ Ancak bu durumun şiir zarureti olarak açıklanması da mümkündür.

3.2. Zamirin Öncesinde ve Sonrasında Aranan Şartlar

Fasl zamirinin öncesinde ve sonrasında toplam dört şart aranmaktadır. Bu şartlardan birincisi fasl zamirinin öncesinde mübteda veya aslında mübteda olan bir ismin geçmiş olması, ikincisi ise sonrasında haber veya haberden dönüşmüş bir ismin geçmiş olmasıdır.⁴⁵ Bu şartlar, fasl zamirinin mübteda ve haber arasında kullanılmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu

³⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 222.

³⁸ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 2/395; Zemahşerî, *el-Mufassal*, 132; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1/227; Saymerî, *Tabsira*, 510.

³⁹ Ebû'l-Bekâ el-Halebî İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001), 2/329.

⁴⁰ İsa b. Abdulaziz Ebû Mûsâ el-Cezûlî, *el-Mukaddimetu'l-cezûliyye*, thk. Şaban Abdulvehhâb Muhammed (Kahire: Matbaatu ümmî'l-kurâ, trs.), 184; Sibeveyhî, *el-Kitâb*; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1/227; Semerrâî, *Meâni'n-Nahv*, 47; Saymerî, *Tabsira*, 510.

⁴¹ Saymerî, *Tabsira*, 513.

⁴² Muhammed Hayr el-Hulvânî, *en-Nahvu'l-müyesser* (Şam: Dâru'l-Me'mûn, 2013), 90.

⁴³ Abdulkâdir b. Ömer Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1997), 5/397.

⁴⁴ Hulvânî, *en-Nahvu'l-müyesser*, 90.

⁴⁵ Muhammed Esad en-Nâdirî, *Nahvu'l-lugati'l-Arabiyye* (Beyrut: el-Mektebetu'l-asriyye, 1997), 218.

şartların detayları daha önce “Fasl Zamirinin Kullanıldığı Yerler” isimli bölümde ele alındı. Bu sebeple burada bu kadarının zikriyle iktifa edilecektir.

Fasl zamirinin öncesinde ve sonrasında aranan diğer şartlar, bu zamirin aralarını faslettiği öncesindeki ve sonrasında her iki ismin de marife veya marifeye müşabih (el-muşâbih bi'l-ma'rife) olmasıdır.⁴⁶ Örneğin, “زَيْدٌ هُوَ الْكَرِيمُ / Zeyd cömerttir” cümlesinde fasl zamirinden önce geçen زيد kelimesi alem olduğu için, الْكَرِيمُ kelimesi ise elif-lam takısı aldığı için marifedir.

Fasl zamirini inceleyen eserlerde marifeye müşabih kavramı, “Bir sebepten dolayı, (marife olmadığı halde) elif-lam takısı alamayan isim” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁷ Buna örnek olarak harf-i cer ile kullanılan ism-i tafdil ve olumsuzluk edatıyla kullanılan أَحَدٌ kelimesi gibi umumi kelimeler zikredilmiştir. Buna göre, “زَيْدٌ هُوَ خَيْرٌ مِنْ عَمْرٍ / Zeyd Amr’dan daha hayırlıdır” cümlesinde, fasl zamirinden önce geçen زَيْدٌ kelimesi alem olduğu için marifedir. Ancak sonrasında geçen خَيْرٌ kelimesi harf-i cer ile kullanıldığı için elif-lam takısı alamaması nedeniyle marifeye müşabih sayılmış ve marife gibi değerlendirilmiştir. Aynı şekilde “مَا أَظُنُّ أَحَدًا هُوَ خَيْرًا مِنْكَ / Senden daha hayırlı birisi olduğunu zannetmiyorum” cümlesinde fasl zamirinden önce gelen أَحَدًا kelimesi umum manalı bir kelime olup nefy edatından sonra kullanıldığı için marifeye müşabih kabul edilmiştir.⁴⁸

Nahiv âlimleri genellikle marifeye müşabih olma şartını fasl zamirinin sonrası için zikretmiş ve öncesi için sadece marife olma şartını ifade etmiştir.⁴⁹ Ancak Sîbeveyhî bu durumun fasl zamirinden önceki isim (mübteda vb.) için de geçerli olduğunu söylemiştir.⁵⁰

Fasl zamirinin marife ve nekra arasında gelmeyeceği açıktır. Zira marife mübtedadan sonra gelen nekra ismin haber olduğu hususunda şüphe edilmez. Ancak biri mübteda, diğeri haber olarak düşünülen iki nekra isim arasında fasl zamirinin kullanılmasının hükmü tartışmalıdır. Nahiv âlimlerinin çoğu yukarıda zikredilen şartları ifade ederek fasl zamirinin iki nekra arasında gelmeyeceğini açıkça veya dolaylı olarak ifade etmiştir.⁵¹ Ancak Sîbeveyhî’nin aktardığına göre Medineli bazı âlimler; Süyûtî’nin aktardığına göre ise Kûfeli bazı âlimler mutlak olarak iki nekra arasında da fasl zamiri gelebileceğini söylemiştir.⁵² Bu görüş sahipleri iki marife arasındaki i’râb karışıklığının iki nekra arasında da vaki olduğunu söyler. Ancak kanaatimizce bu geçerli bir sebep değildir. Çünkü mübteda ve haberin her ikisi de nekra olduğu zaman, sıfatla karışmaması için haber takdim edilir. Dolayısıyla buradaki i’râb karışıklığı ihtimali fasl zamiri kullanmadan çözülebilir. Ancak iki marife olan haberi marife olan mübtedaya takdim etmekle i’râb karışıklığı sorunu çözülemez. Hatta bu durumda haber ve mübteda birbiriyle karışmış olur. Bu sebeple aralarına fasl zamiri getirilir.

4. FASL ZAMİRİNİN İŞLEVİ

Fasl zamirinin biri lafzi ikisi manevi olmak üzere üç işlevi bulunmaktadır:

4.1. İrab Karışıklığına Engel Olma

Klasik nahiv eserlerinin çoğunda fasl zamirinin en önemli işlevi olarak, sıfat olma ihtimali bulunan haber kelimesini sıfattan ayırması ve bu kelimenin haber olmasını

⁴⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 568.

⁴⁷ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 1/392; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/229; Saymerî, *Tabsira*, 512; Semerrâî, *Meâni'n-Nahv*, 47; Ebû Mûsâ el-Cezûlî, *el-Mukaddimetu'l-cezûliyye*, 184.

⁴⁸ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 1/392; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/229; Saymerî, *Tabsira*, 512; Semerrâî, *Meâni'n-Nahv*, 47; Ebû Mûsâ el-Cezûlî, *el-Mukaddimetu'l-cezûliyye*, 184.

⁴⁹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 1/392; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/229; Saymerî, *Tabsira*, 512; Semerrâî, *Meâni'n-nahv*, 47; Ebû Mûsâ el-Cezûlî, *el-Mukaddimetu'l-cezûliyye*, 184; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 568.

⁵⁰ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 2/395.

⁵¹ Saymerî, *Tabsira*, 512; Hulvânî, *en-Nahvu'l-Müeyesser*, 90; Semerrâî, *Meâni'n-Nahv*, 1/47.

⁵² Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 2/395; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'* 1/229.

pekiştirmesi zikredilir.⁵³ Bu, fasl zamirinin lafzi işlevidir. Örneğin, “زَيْدٌ هُوَ الْكَرِيمُ/Zeyd cömerttir” cümlesinde bulunan هُوَ zamiri, sıfat olma ihtimali bulunan الْكَرِيمُ kelimesinin önüne gelerek bu kelimenin sıfat olmadığını, mübtedanın haberi olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla sıfatı haberden ayırmıştır. Bu zamire fasl zamiri isminin verilmesinin sebebi olarak da bu husus zikredilir.

Fasl zamirinin bu işlevi aktarılırken genellikle onun sıfat olması muhtemel bir kelimedenden önce geldiği şeklinde bir genelleme yapılarak bu konudaki bir detay gözden kaçırılmaktadır. Kanaatimizce burada doğru olan ifade, fasl zamirinin bir önceki kelimeye tabî (tebeî ma'mûl) olma ihtimali bulunan bir kelimenin önüne geldiğini söylemek olacaktır. Zira fasl zamiri bazen bedel olma ihtimali bulunan bir kelimedenden önce de gelebilir. Örneğin “كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ/Sen onlar üzerinde gözetleyiciydin”⁵⁴ ayetinde fasl zamiri olarak أَنْتَ kelimesi, كُنْتَ'nin haberi olan الرَّقِيبَ kelimesinden önce gelmiştir. الرَّقِيبَ kelimesinin burada sıfat olma ihtimali bulunmamaktadır. Zira sıfat olması durumunda كُنْتَ'nin ismi olan تَ zamirinin sıfatı olması gerekecektir. Oysa zamirler mevsûf olmazlar. Ancak الرَّقِيبَ kelimesinin burada söz konusu zamirden bedel olma ihtimali bulunmaktadır. Bu sebeple fasl zamirinin i'râb konusundaki karışıklığı giderme işlevini sıfatla sınırlamak doğru değildir; bedel ve atf-ı beyanın da bu hususa dahil edilmesi gerekir.⁵⁵

4.2. Kasr İfade Etme

Fasl zamirinin i'râb karışıklığına engel olma işlevinden sonra en önemli işlevi kasr ifade etmesidir.⁵⁶ Nahiv eserlerinde bu işlev hasr ve ihtisas olarak da ifade edilmiştir.⁵⁷ Bilindiği üzere kasr üslubunda maksûr ve maksûr aleyh olmak üzere iki rükün bulunmaktadır.⁵⁸ Örneğin, “إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ / Müminler ancak kardeşler” ayetinde kasr üslubu olarak إِنَّمَا kullanılmış; الْمُؤْمِنُونَ kelimesi maksûr, إِخْوَةٌ kelimesi ise maksûr aleyh olarak gelmiştir. Fasl zamirinin kullanıldığı kasr üslubunda işe mübteda maksûr aleyh, haber ise maksûr olmaktadır.⁵⁹ Buna göre “أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ / Fâsik olanlar ancak onlardır” ayetinde أُولَئِكَ kelimesi maksûr aleyh, الْفَاسِقُونَ kelimesi ise maksûr olmuştur.

Fasl zamiri konusunun işlendiği bazı eserlerde fasl zamirinin bu işlevi için açıkça, belagat ilmindeki anlamıyla kasr ifadesi zikredilirken⁶⁰ diğer bazı eserlerde fasl zamirinin müsnedin ifade ettiği hükmü müsnedün ileyhe has kılma işlevinden söz edilir⁶¹ ki bu da tam olarak kasra tekabül etmektedir. Bundan dolayı fasl zamirinin bu işlevi hususunda ittifak olduğu söylenebilir.

4.3. Tekit Etme

Fasl zamirinin bir diğer manevi işlevi cümledeki hükmü tekit etmesidir.⁶² Bu işlevin ele alındığı bazı eserlerde buradaki tekit işlevi muttasıl zamirin munfasıl ile tekit edilmesi şeklinde açıklanmıştır.⁶³ Ancak kanaatimizce bu isabetli bir değerlendirme değildir. Zira

⁵³ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 2/168.

⁵⁴ Mâide 5/117.

⁵⁵ Hulvânî, *en-Nahvu'l-Müyesser*, 90; Saymerî, *Tabsira*, 512; Semerrâî, *Meâni'n-Nahv*, 1/47.

⁵⁶ Abdurrahman Hasan Hebenneka el-Meydânî, *el-Belagatu'l-Arabiyye* (Şam: Dâru'l-kalem, 1996), 542.

⁵⁷ Nahiv eserlerinde fasl zamirinin bu işleviyle ilgili olarak kasr, hasr ve ihtisas kavramları eş anlamlı olarak kullanılsa da belagat kitaplarında daha ziyade kasr ifadesi kullanıldığı için başlıkta ve bölümün geri kalanında bu kavram tercih edildi.

⁵⁸ Ali Bulut, *Belâgat* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 144.

⁵⁹ Meydânî, *el-Belagatu'l-Arabiyye*, 542.

⁶⁰ Meydânî, *el-Belagatu'l-Arabiyye*, 542.

⁶¹ Nâdirî, *Nahvu'l-luga*, 219.

⁶² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 571.

⁶³ Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, 1/244.

muttasıl zamiri tekit etmek üzere gelen munfasıl zamir ile fasl zamiri birbirinden farklıdır. Çünkü bu zamirin i'râbı ve mahiyeti belli olup bu hususta bir tartışma söz konusu değildir. Oysa fasl zamirinin i'râbı ve mahiyeti tartışmalıdır. Ayrıca muttasıl zamiri tekit eden munfasıl zamir öncesindeki bir ismi tekit etmiş olur. Oysa fasl zamirinin ifade ettiği tekit sonrasına dönüktür. Dolayısıyla fasl zamirinin üçüncü işlevi haberin mübtedaya isnad edilmesine yönelik bir tekittir.

5. FASL ZAMİRİNİN MAHİYETİ VE İRABI

Fasl zamiri olarak kullanılan merfû' munfasıl zamirlerin isim olması ve mebnî olsalar dahi i'râblarının olması hususunda herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Ancak bu lafızlar fasl amacıyla kullanıldıkları zaman halen isim olarak kalıp kalmadıkları ve buna bağlı olarak i'râb durumları nahiv âlimleri arasında tartışılmıştır. Fasl zamirinin mahiyeti ve i'râbı konusu birbiriyle doğrudan bağlantılıdır. Zira fasl zamirinin harf olması, (harflerin i'râb alamaması sebebiyle) aynı zamanda i'râbının da olmaması anlamına gelmektedir. Ancak fasl zamirinin diğer zamirler gibi bir isim kabul edilmesi, onun bir i'râbının da olması gerektiği sonucunu ortaya koymaktadır. Her iki husus birbiriyle bağlantılı şekilde Basra ve Kûfe ekollerine mensup nahiv âlimleri arasında tartışılmıştır. Bu sebeple bu çalışmada söz konusu iki konu birlikte ele alınmıştır.

5.1. Basralı Nahiv Âlimlerinin Görüşleri

Basra dil ekolünün öncülerinden olan Sîbeveyhî, erken dönemde yazılmış bir eser olmasına rağmen günümüzde tartışılan pek çok gramer konusunu *el-Kitâb* isimli eşsiz eserinde detaylı bir şekilde incelemiştir. Fasl zamiri meselesi de *el-Kitâb*'da yerini alan gramer konularından olmuştur. Sîbeveyhî'nin bu konuda yazdıklarından net bir biçimde anlaşıldığı üzere ona göre fasl zamiri mahiyet itibarıyla bir harftir. Sîbeveyhî bu zamirler için harf kavramını açıkça kullanmasının yanı sıra konuyu ele aldığı bölümde "zamir" kelimesini dahi kullanmamıştır. Bunun yerine gerek başlıkta gerekse konuyu işlediği metinde sürekli olarak "هُوَ ve benzerleri" ifadesini tercih etmiştir.⁶⁴ Sîbeveyhî'nin bu ifadeyi rastgele kullanmadığı; "merfû munfasıl zamirler" demek yerine "هُوَ ve benzerleri" veya "bu harfler"⁶⁵ ifadesini bilinçli bir şekilde tercih ettiği açıktır. Sîbeveyhî'nin bu tutumundan hareketle bu zamirlere yeni bir isim olarak "fasl harfi" isminin verilebileceği kanaatindeyiz.

Sîbeveyhî'nin fasl zamirlerini harf olarak görmesi, fasl zamirlerinin i'râbına yönelik görüşünü de dolaylı olarak ortaya koymaktadır. Ancak Sîbeveyhî bu hususu da ayrıca dile getirerek şöyle demiştir: "Bil ki fasl olarak gelenler sonrasındaki i'râbını önceki durumdan farklı bir hale getirmezler."⁶⁶ Bu ifade fasl zamirinin i'râbı olmadığı anlamına gelmektedir. Zira i'râbı olan bir kelime sonrasıyla bir i'râb bağlantısı kurar ve önceki durumdan farklı bir i'râb oluşur. Bu gerçekleşmiyorsa söz konusu kelimenin i'râbı yok demektir.

Sîbeveyhî bu görüşünü, هُوَ ve benzeri (merfû munfasıl) zamirlerin cümle içinde fasl amacıyla kullanıldığının kesin olması durumuna mebnî olarak ifade etmiştir. Ona göre fasl harfi olabilmekle birlikte zamir olma ihtimali de bulunan lafızların i'râb alması mümkündür. Örneğin Sîbeveyhî'ye göre, "ما أَظُنُّ أَحَدًا هُوَ خَيْرٌ مِنْكَ" / Senden daha hayırlı birisi olduğunu zannetmiyorum" cümlesinde geçen هُوَ zamirinin mübteda, sonrasındaki خَيْر kelimesinin de haber olması mümkündür.⁶⁷ Ancak Sîbeveyhî'ye göre bu durumda هُوَ, harf ve fasl zamiri olmaktan çıkmış, artık diğer zamirler gibi bir isim olmuştur. Sonuç olarak Sîbeveyhî'ye göre, fasl zamiri şeklinde ifade edilen lafızlar, fasl amacıyla kullanılmaları kesin olduğu sürece

⁶⁴ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 395.

⁶⁵ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 391.

⁶⁶ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 390.

⁶⁷ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 396.

harftir ve i'râbtan mahalli bulunmamaktadır. İ'râb almaları durumunda ise fasl harfi olmaktan çıkarlar.

Sîbeveyhî, Halil b. Ahmed'in fasl zamirine dair bazı görüşlerini aktarmışsa da fasl zamirinin mahiyetine ve i'râbına yönelik görüşüne dair net bir ifade kullanmamıştır. Ancak Sîbeveyhî'nin kendisinden aktardıklarına göre Halil b. Ahmed'in fasl zamirine i'râb vermediği anlaşılabilir. Çünkü Sîbeveyhî'nin aktardığına göre Halil b. Ahmed fasl zamirinin, birbirine ihtiyaç duyan iki isim arasında geldiğini söylemiştir.⁶⁸ Bu iki isim mübtada ve haber veya aslında isim ve haberdir. Buna göre Halil b. Ahmed, fasl zamirinden sonra gelen kelimeyi i'râb hususunda baştaki kelimeye bağlamış; arada kalan fasl zamirine ise i'râb vermemiştir. Ayrıca Sîbeveyhî, fasl zamirine i'râb veren bazı kimselerin varlığından söz etmesine rağmen hocası Halil b. Ahmed'i bu grupta zikretmemiştir. Kanaatimizce Halil b. Ahmed'in fasl zamirine i'râb vermemiş olması, onun fasl zamirini harf olarak görmesini de beraberinde getirmektedir. Sîbeveyhî hocasının bu konudaki görüşüne değinmemiştir. Bazı nahiv eserlerinde aktarıldığına göre, Halil b. Ahmed fasl zamirinin isim olup i'râbtan mahalli bulunmadığını söylemiştir.⁶⁹ Bu durum, normalde mecrûr veya mansûb zamir olarak kullanılan ك lafzının ism-i işarete bitiştiginde (ذِكْ) sadece hitap ifade eden bir isim olması ve i'râbının olmamasına benzetilmiştir.⁷⁰ Ancak bu görüşün Halil b. Ahmed'e isnadında şüphe bulunmaktadır. Zira gerek Sîbeveyhî'nin bunu ifade etmemiş olması gerekse aynı görüşün Sîbeveyhî'ye dahi isnad edilmiş olması bu görüşün nispetinde sorun olduğunu gösterir. Ayrıca Halil b. Ahmed'e nisbet edilen Fahreddin Kabave tarafından neşredilen *el-Cümel fi'n-nahv* isimli eserde şan zamirinin isim olmadığı açıkça ifade edilmiştir.⁷¹ Fasl zamiri ve şan zamiri, normal zamir olarak kullanılmaları hususunda birbirine benzemektedir. Halil b. Ahmed'in şan zamirini harf, fasl zamirini ise isim kabul etmesi düşük bir ihtimaldir. Sonuç olarak Halil b. Ahmed'in fasl zamirinin i'râbına ve mahiyetine yönelik görüşünün bize net olarak aktarılmadığı ortadadır.

Ahfeş (el-Evsat), fasl zamirinin harf olduğunu açıkça söylemese de onun bu konudaki sözlerinden fasl zamirini harf kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zira Ahfeş, fasl zamirini önce "zâide" olarak isimlendirmiş; daha sonra bunun isim kabul edilmesinin de mümkün olduğunu söylemiştir.⁷² Buna göre Ahfeş'in, "zâide" ifadesiyle harfi kastetmiş olması gerekir.

Basra ekolü temsilcilerinden Zeccâc da (öl. 311/923) fasl zamirini zâid olarak kullanılan م harfine benzetmek suretiyle bu zamirin harf olduğunu dolaylı olarak ifade etmiştir.⁷³

Bu görüşlerden anlaşıldığı üzere fasl zamirinin kendi i'râbı olmadığı gibi kullanıldığı cümledeki kelimelerin i'râbına yönelik bir etkisi de bulunmamaktadır. Örneğin; زَيْدٌ هُوَ الْكَرِيمُ / Zeyd cömerttir" cümlesinde زيد kelimesi mübtada, الْكَرِيمُ kelimesi ise haber olmak üzere merfû olmuştur. هُوَ kelimesi ise fasl zamiri olup i'râbtan mahalli bulunmamaktadır.

Buna göre fasl zamirinin harf olup i'râbtan mahalli olmadığı hususunda Basralı nahiv âlimleri arasında ittifak olduğu söylenebilir.

5.2. Kûfeli Nahiv Âlimlerinin Görüşleri

Kûfeli nahiv âlimlerine göre fasl zamiri isim olup i'râbtan mahalli vardır. Ancak bu i'râbın ne olduğu hususu tartışmalıdır. Kûfe nahiv ekolünün öncü ismi olan Kisâî'ye (öl.

⁶⁸ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 390.

⁶⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-darb min lisâni'l-'Arab*, 958; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 571; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 227.

⁷⁰ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 1/228.

⁷¹ Halil b. Ahmed Ebu Abdurrahman el-Ferâhidî, *el-Cümel fi'n-nahv*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 270.

⁷² Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1990), 1/348.

⁷³ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân* (Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1988), 4/420.

189/805) göre fasl zamiri i'râb hususunda sonrasının i'râbına tabi olur.⁷⁴ Buna göre “كَانَ زَيْدٌ هُوَ” cümlesinde geçen هُوَ zamiri i'râb bakımından mahallen mansûb olmuştur. Kûfe nahiv ekolünün önemli bir diğer ismi olan Ferrâ'ya (öl. 207/822) göre ise fasl zamiri i'râb hususunda öncesine tabi olur. Buna göre “كَانَ زَيْدٌ هُوَ الْكَرِيمَ” cümlesinde geçen هُوَ zamiri i'râb bakımından mahallen merfû' olmuştur. “إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ” إنَّ الله هُوَ الرَّحِيمِ/Şüphesiz Allah, tövbeleri kabul edendir, merhametlidir”⁷⁵ ayetinde geçen هُوَ zamiri, Ferrâ'ya göre i'râb bakımından mansûb, Kisâ'i'ye göre ise i'râb bakımından merfû' olmuştur.

Süyûti'nin aktardığına göre Benî Temîm kabilesi fasl zamirini mutlak olarak mübteda, sonrasını ise haber kabul etmiştir. Buna göre onlar “وَمَا تَقْدِمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ” Kendiniz için önceden ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz; işte bu daha iyidir ve mükâfatı daha büyüktür”⁷⁶ ayetindeki هُوَ zamirini mübteda kabul edip devamındaki خَيْرٌ kelimesini haber yaparak merfû' olarak okumuştur.⁷⁷

SONUÇ

Mübteda ve haber arasına gelerek haberin sıfatla karışma ihtimalini ortadan kaldıran merfû' munfasıl zamire, fasl zamiri veya imâd isminin verilmesinin sebebi bu zamirin cümle içerisindeki temel fonksiyonudur. Fasl zamirinin mübteda ve haber arasında veya aslında mübteda ve haber olan iki isim arasında gelebileceği hususunda nahiv âlimleri arasında görüş birliği bulunmaktadır. Hâl ile sâhibu'l-hâl arasında fasl zamiri gelmesinin caiz görülmemesinin, fasl zamirinin temel işlevi olan i'râb karışıklığına engel olma hususuyla irtibatlı olduğu anlaşılmıştır. Zira hâlin sâhibu'l-hâl için sıfat olma ihtimali söz konusu değildir. Fasl zamirinin i'râb karışıklığına engel olma (fasl), kasr ve tekid olmak üzere üç işlevi bulunmaktadır. Bu hususta nahiv âlimleri arasında bir fikir birliği olduğu görülmüştür. Ancak fasl zamirinin bu üç işlevi aynı anda mı yoksa ayrı ayrı mı ifade ettiği hususuna nahiv eserlerinde temas edilmemiştir. İncelenen örneklerden anlaşıldığı üzere fasl zamiri bazen aynı anda birden fazla işleve sahip olabilmektedir. Ancak i'râb karışıklığı ihtimalinin olmadığı bazı örneklerde de fasl zamirinin kullanılması, fasl zamirinin sadece tekid veya kasr ifade etmek için de kullanılabileceğini göstermiştir. Fasl zamiri harf olup i'râptan mahalli yoktur. Söz konusu bu lafızların zamir olarak isimlendirilmesi zamir görünümünde olması sebebiyle olup mecazidir. Buna göre nahiv kitaplarında fasl zamiri olarak zikredilen bu lafızların fasl harfi olarak isimlendirilmesinin daha doğru olacağı mülahaza edilmiştir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

⁷⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 571.

⁷⁵ Tevbe 9/118.

⁷⁶ Müzzemmil 73/20.

⁷⁷ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 1/229.

KAYNAKÇA

- Ahfeş, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî. *Meâni'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1990.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer. *Hizânetu'l-edeb*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1997.
- Birgivi, Zeynuddîn Muhammed. *İzhâru'l-esrâr fi'n-nahv*. 1 Cilt. Cide: Dâru'l-minhâc, 2009.
- Bulut, Ali. *Belâgat*. 1 Cilt. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yusuf. *İrtişafu'd-darb min lisani'l-Arab*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1998.
- Ebû Mûsâ el-Cezûlî, İsa b. Abdulaziz. *el-Mukaddimetu'l-cezûliyye*. thk. Şaban Abdulvehhâb Muhammed. 1 Cilt. Kahire: Matbaatu ümmi'l-kurâ, trs.
- Ebyârî, İbrahim b. İsmail. *el-Mevsûatu'l-kur'âniyye*. 11 Cilt. Kahire: Müessesetü Sicilli'l-Arab, 1984.
- Esterâbâdî, Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu'l-Kâfiye*. Riyad: Camiâtu Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1996.
- Fâkihî, Abdullah b. Ahmed. *Şerhu Kitabî'l-hudûd fi'n-nahv*. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1993.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed Ebu Abdurrahman el-. *el-Cümel fi'n-nahv*. thk. Fahreddin Kabâve. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Hasan, Abbâs. *en-Nahvu'l-Vâfî*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Maârif, 1974.
- Hulvânî, Muhammed Hayr. *en-Nahvu'l-Müyesser*. 1 Cilt. Şam: Dâru'l-Me'mûn, 2013.
- İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyya. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. Şam: Dâru'l-fikr, 1979.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Misrî. *Muğni'l-Lebîb an kutubi'l-eârîb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1991.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Misrî. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn. *el-Elfiyye*. 1 Cilt. Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2009.
- İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ el-Halebî. *Şerhu'l-Mufassal*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2001.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Hebenneka el-. *el-Belagatu'l-Arabiyye*. 1 Cilt. Şam: Dâru'l-kalem, 1996.
- Mustafa Galâyînî. *Câmi'u'd-durûsi'l-Arabiyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2010.
- Nâdirî, Muhammed Esad en-. *Nahvu'l-lugati'l-Arabiyye*. 1 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1997.
- Özdoğan, Mehmet Akif. *Arap Dili ve Grameri Araştırmaları*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- Saymerî, Abdullah b. Ali b. İshak Ebu Muhammed es-. *et-Tabsira ve't-tezkira*. thk. Fethî Ahmed Mustafa Aliyyuddîn. 1 Cilt. Şam: Daru'l-Fikr, 1982.
- Semerrâî, Fâdıl Salih. *Meâni'n-Nahv*. 4 Cilt. Amman: Daru'l-Fikr, 2000.
- Sîbeveyhî, Ebû Amr b. Osman. *el-Kitâb*. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1988.
- Süyûtî, Celalüddîn. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Meâni'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-kütüb, 1988.